

PAWEŁ PLUTA

DLACZEGO PREROMANTYZM? LITERATURA PRZEŁOMU XVIII I XIX STULECIA W TERMINOLOGII HISTORYKA LITERATURY

Na zadane studentom pierwszego roku filologii polskiej pytanie: Czym jest preromantyzm? – pada zasadniczo odpowiedź, iż jest to epoka, która występuje w dziejach literatury między oświeceniem a romantyzmem. Dostyc łatwo jest udzielającym odpowiedzi wyznaczyć czas jej trwania – okres między 1800 a 1822, trudniej natomiast wskazać pisarza reprezentującego epokę. Charakterystyka jej zaplecza ideowego czy estetycznego ogranicza się zwykle do stwierdzenia, iż poglądy te rozwinęły się w pełni dopiero w romantyzmie.

Czym zatem jest preromantyzm? Osobną epoką w dziejach kultury czy zespołem szeroko rozumianych zdarzeń estetyczno-literackich, które doczekały się wyrazistego rozwinięcia w realizacjach artystycznych romantyzmu? A być może jeszcze czymś innym – konstruktem literaturoznawców, powołanym do istnienia, aby wskazać na ważniejszą rolę prądu romantycznego w dziejach literatury polskiej niż prądów czy kierunków literackich oświecenia? Innymi słowy, aby porządkować te fenomeny literatury i kultury, które pojawiły się przed romantyzmem, do tego prądu właśnie. Twórczość artystyczna lat 1795-1822 (1830), będących bodajże najciekawszym estetycznie spośród wszystkich okresów przejściowych w historii literatury polskiej, niejako samoistnie zachęca badaczy do przyjmowania określonych strategii opisywania tejsze. Przyjrzyjmy się zatem funkcjonowaniu pojęcia „preromantyzm” w pracach historyków literatury polskiej. Od razu jednak trzeba zaznaczyć, że odnotowanie w dalszej części artykułu krytyczno- bądź hi-

storycznoliterackich wypowiedzi i ich analiza nie posłużą do zarysowania historii użycia tego terminu. Celem zestawienia jest zwrócenie uwagi na zakres znaczeniowy pojęcia oraz jego funkcjonalność w ostatnim półwieczu. Punktem wyjścia do dalszych rozważań uczynię wyłącznie wypowiedzi naukowe opublikowane w formie książek, w których w formule tytułowej użyty został przez autorów tych pozycji termin „preromantyzm”. Przeprowadzona kwerenda pozwala wskazać jedynie dwa tytuły spełniające powyższe kryteria. Są to publikacje przygotowane w różnych ośrodkach naukowych – Lublinie i Wrocławiu. Prace te dzieli zarówno data wydania (1991 i 2007), charakter (tom zbiorowy i autorska antologia utworów literackich), jak i przeznaczenie (obie napisane zostały przez badaczy literatury, jednak pierwsza skierowana jest do specjalistów, druga natomiast – do studentów). Zestawienie tak odmiennych książek może budzić zastrzeżenia metodologiczne, które odpiera jednak zdefiniowany powyżej cel niniejszego artykułu.

Dyskusyjny może być też fakt, że poza obszarem analizy pozostanie książka z 1975 roku *Sentymentalizm i preromantyzm. Studia inedita z literatury porobiorowej 1795-1822* autorstwa Juliusza Kleinera. Publikacja ta nie spełnia jednak wyznaczonych przeze mnie kryteriów, gdyż zamieszczone w niej rozważania, jak pisze w posłowie Jerzy Starnawski, miały charakter wykładów, których „rękopis [...] nie został zatytułowany przez autora. Ołówkiem tylko na stronicy przed II częścią napisał on »Wykłady 1795-1822«. Wydawca nadał dziełu tytuł”¹.

Pierwszą publikacją spełniającą powyższe założenia jest wydany w Lublinie zbiór sześciu rozpraw, zatytułowany *Z problemów preromantyzmu i romantyzmu. Studia i szkice*, których autorzy, jak wyjaśnia redaktorka tomu – Alina Aleksandrowicz,

omawiają różne, wybrane przez siebie aspekty szerokiego zagadnienia. Analizują złożone i wielofazowe związki biografii i twórczości wybranych pisarzy ze środowiskiem Krakowa (F. Wężyk), Puław (I. Czartoryska, F. Morawski, J.U. Niemcewicz, A.J. Czartoryski), ośrodka literackiego „Gwiazdy” (A. Marcinkowski). Ukazują cechy konstytutywne omawianej twórczości i oryginalne dokonania pisarskie, wymagające często mocnego zaakcentowania. Niezależnie od wskazania pewnych związków z określonym środowiskiem, autorzy rozpraw dążą do skoncentrowania uwagi na wartościach uniwersalnych i ponadczasowych omawianej twórczości, jej udziału w rozwoju literatury epoki, bądź też w krystalizacji określonego modelu kulturowego².

¹ J. STARNAWSKI, *Posłowie wydawcy*, [w:] J. KLEINER, *Sentymentalizm i preromantyzm. Studia inedita z literatury polskiej 1795-1822*, wydał z rękopisu i opracował J. Starnawski, Kraków 1975, s. 211.

² A. ALEKSANDROWICZ, [słowo wstępne], [w:] *Z problemów preromantyzmu i romantyzmu. Studia i szkice*, red. A. Aleksandrowicz, Lublin 1991, s. 5.

Drugim wytypowanym wydawnictwem jest natomiast antologia poezji pierwszej połowy XIX stulecia, opracowana przez Ewę Grzędę na potrzeby dydaktyki akademickiej, czyli – jak doprecyzowuje tę kwestię we wstępie autorka wyboru – „dla studentów II roku filologii polskiej Uniwersytetu Wrocławskiego jako źródło tekstów do ćwiczeń. Selekcja materiału literackiego została w dużym stopniu podporządkowana wymogom programu dydaktycznego – pozwala na prezentację przemian w zakresie poetyki, ewolucji gatunków, dialektyki prądów czy historii motywów i tematów zarówno kluczowych, jak i drugoplanowych”³.

W obu tych publikacjach termin „preromantyzm” nie jest pojęciem pobocznym czy drugorzędnym wobec innych określeń stosowanych do nazywania zjawisk, tematów lub estetyk utworów literackich prezentowanych bądź omawianych w książkach, lecz terminem istotnym, można stwierdzić nawet, że podstawowym. Świadczy o tym niewątpliwie użycie go w tytułach obu wydawnictw, a zatem wprowadzenie go do tego poziomu publikacji, który z jednej strony wyznacza obszar zjawisk rozwijanych w toku rozważań, z drugiej natomiast doprasza się o doprecyzowanie, czyli chociażby krótkie objaśnienie, w jaki sposób definiowane jest owo pojęcie, do jakiego zbioru cech się odnosi? O ile napisane przez Aleksandrowicz słowo wprowadzające zostało pozbawione tych wyjaśnień, o tyle opracowany przez Grzędę wstęp podejmuje tę kwestię, ale czyni to w sposób niewystarczający, domagający się kolejnych uszczegółowień. Czym zatem jest preromantyzm dla Aleksandrowicz i Grzędy, skoro uznały ten termin za na tyle istotny, iż pojawił się w tytułach publikacji przez nich przygotowanych?

Jak wspomniałem, na tom zbiorowy *Z problemów preromantyzmu i romantyzmu. Studia i szkice* składa się sześć artykułów, które poprzedza cytowane już we fragmencie, stanowiącym w istocie połowę wprowadzenia, słowo wstępne autorstwa Aliny Aleksandrowicz. Nie znajdziemy w nim ani terminu „preromantyzm”, ani chociażby próby zdefiniowania tego pojęcia. Niemniej termin ten pojawia się w dalszych częściach publikacji – stosowany jest przez czterech autorów rozpraw zamieszczonych w tomie, przy czym najczęściej, bo aż sześć razy, przywoływany jest w artykule otwierającym książkę – *Odkrycie nowej natury i literatury (nieznana podróż Izabeli Czartoryskiej do Anglii i Szkocji)* – napisanym przez redaktorkę tomu.

Po raz pierwszy pojęcie „preromantyzm” pojawia się w rozważaniach Aleksandrowicz jako określenie literatury, a właściwie tego jej typu, pod urokiem którego pozostawała Izabela Czartoryska po powrocie z wyprawy do Anglii i Szkocji, zorganizowanej między drugą połową 1789 roku a początkiem roku 1791. Badaczka

³ *Poezja pierwszej połowy XIX wieku (preromantyzm – romantyzm). Antologia, wstęp, wybór tekstów i oprac. E. Grzęda, Wrocław 2007, s. 50.*

nie stara się wskazać na jakąkolwiek z cech tej twórczości, niemniej umieszczenie omawianego sformułowania w kontekście innych zjawisk pozwala poniekąd dokonać konkretyzacji, uściślenia znaczenia, rekonstrukcji przeprowadzonej jednak przez czytelnika, a nie osobę posługującą się terminem: „Kulturotwórcze inspiracje, wyniesione przez Czartoryską z podróży po Anglii i Szkocji, uwydatniły się w poszukiwaniu »ducha miejsca«, w pietyzmie natury, organizacji »wolnych ogrodów«, fascynacji gotykiem i preromantyczną literaturą”⁴.

W tym samym znaczeniu termin preromantyzm użyty zostaje jeszcze raz przez badaczkę, ale tym razem towarzyszy mu doprecyzowanie, uszczegółowienie, które już w jakiś sposób pozwala uchwycić zespół cech owego typu literatury:

Podróżnicy z XVII, a nawet XVIII wieku witali z radością okolice łagodnie sfalowane, natomiast tereny „dzikie”, górzyste – Czarny Las, góry Harzu, Turynię czy Szwajcarię uznawali za posępne, barbarzyńskie lub nudne. Uważano nawet, że niewyraźne widoki z gór są mniej cenne estetycznie niż widoki z podgórze. Zmiana w kryteriach oceny przyrody i modeli piękna kształtowała się wraz z literaturą preromantyczną. Rousseau w *Nowej Heloizie* przekonywał o odrodzieńskim wpływie gór na człowieka, o wyzwaniu wzniosłych uczuć w zetknięciu się z nowym typem „niebotycznej” przestrzeni⁵.

Jest to zatem twórczość nobilitująca ten rodzaj natury, który nie podlegał ingerencji człowieka, nie był przez niego przetwarzany, aby w konsekwencji stać się elementem kultury. Była to przede wszystkim natura dzika, niebezpieczna i przez to wywołująca w odbiorcy uczucia wzniosłe. Zdaniem Aleksandrowicz *Nowa Heloiza*, wydana w 1761 roku powieść epistolarna Jean-Jacques’a Rousseau, zawiera przykłady deskrypcji tak postrzeganej przyrody. Wskazane przez badaczkę exemplum doprasza się jednak pogłębionej analizy, pozwalającej wyraźnie opisać zderzenie dostrzeżonych motywów preromantycznych z założeniami sentymentalizmu, prądu literackiego i kulturowego, którego koncepcja rozwinęła się w twórczości geneńskiego filozofa⁶.

Ze sposobem odczuwania natury, jej postrzegania oraz stylem zapisywania towarzyszących temu wrażeń związane jest kolejne użycie terminu „preromantyzm” przez Aleksandrowicz: „Pojawia się również w diariuszu Czartoryskiej wyczerpanie na mowę gór – dźwięki kaskad, szelest strumyków, szmer spadających kamieni,

⁴ A. ALEKSANDROWICZ, *Odkrycie nowej natury i literatury (nieznana podróż Izabeli Czartoryskiej do Anglii i Szkocji)*, [w:] *Z problemów preromantyzmu i romantyzmu...*, s. 7.

⁵ Tamże, s. 48.

⁶ Zob. np. T. KOSTKIEWICZOWA, *Sentymentalizm w literaturze polskiego Oświecenia. Zarys problematyki*, [w:] *Problemy literatury polskiej okresu Oświecenia*, red. Z. Goliński, seria 1, Wrocław 1973, s. 237-314.

ogromniejącą ciszę. Jeśli dla autora *Historii naturalnej* G.L.L. Buffona przyroda w stanie dzikim była zjawiskiem odrażającym, dla preromantyków staje się już rewelacją, odkryciem, czynnikiem mającym wartość wzorotwórczą⁷. Badaczka łączy tutaj preromantyzm ze sferą życia wewnętrznego człowieka, a także ze sposobem wyrażania emocji. Wskazanie takiej konotacji pojęcia skutkuje nazwaniem osoby, w której dostrzec możemy wspomniane cechy i właściwości, preromantykiem. Według Aleksandrowicz jest nim Izabela Czartoryska, założycielka Puław, ośrodka kulturalnego, którego program estetyczny kształtował sentymentalizm i rokoko.

Kolejnemu użyciu omawianego terminu w rozprawie Aleksandrowicz towarzyszy próba wskazania właściwości preromantyzmu:

Bardzo istotne w traktacie Czartoryskiego i w puławskiej recepcji Osjana było przekonanie o istnieniu ostrej opozycji między autentyczną poezją ludów a wystudiowaną poezją dworów. Uwaga ta, trochę zaskakująca w redakcji księcia, od roku 1823 właściciela Puław, zgodna jest jednak z podstawowymi tendencjami polskiego preromantyzmu i dążeniem do czerpania inspiracji w najczystszych „źródłach poetyckości”, a nie w konwencji dworskiej⁸.

Wspomniane w cytacji „podstawowe tendencje polskiego preromantyzmu” rozpatrywane są w kontekście puławskiego kultu twórczości Jamesa Macphersona oraz pozostającej nadal w manuskrypcie rozprawy Adama Jerzego Czartoryskiego, której Aleksandrowicz nadaje tytuł *O rycerstwie*. Ten datowany na rok 1808 tekst jest świadectwem zainteresowań Czartoryskiego średniowieczem, a zwłaszcza jego obyczajowością i kulturą⁹. Owo dopowiedzenie wydaje się konieczne, wskazuje bowiem na obszar zjawisk estetycznych i tematykę, z którymi według Aleksandrowicz łączyć należy „podstawowe tendencje preromantyzmu”. Chodzi tu o zjawiska kulturowo-literackie, które w badaniach nad literaturą mają swoje terminy. Są nimi „osjanizm” i „gotycyzm”. W przypadku gotycyzmu jednak mowa jest tutaj o tej jego odmianie, zdefiniowanej jako trubaduryzm (Francja) lub złoty gotyk (Polska), która odwoływała się do przeszłości i osób wówczas żyjących, aby zaprezentować je w sposób wzniosły, chwalebny czy godny naśladowania (dydaktyzm), a zatem inaczej niż czynił to gotycyzm grozy, wykorzystujący między innymi fantastykę, estetykę niesamowitości czy frenetyzm.

⁷ A. ALEKSANDROWICZ, *Odkrycie nowej natury i literatury...*, s. 49.

⁸ Tamże, s. 55.

⁹ Zob. A. ALEKSANDROWICZ, *Nieznaný traktat Adama Jerzego Czartoryskiego*, [w:] *Lustra historii. Rozprawy i eseje ofiarowane Profesor Marii Żmigrodzkiej z okazji pięćdziesięciolecia pracy naukowej*, red. M. Kalinowska, E. Kiślak, Warszawa 1998, s. 25-38.

Jak jednak rozumieć frazę „podstawowe tendencje preromantyzmu”? Wydaje się, że dla Aleksandrowicz jest to z jednej strony literatura powstała zgodnie z tym typem autentyczności, który oparty jest o kategorię uczucia, z drugiej natomiast – twórczość idealizująca podejmowane tematy związane z przeszłością jako kategorią odnoszącą się do teraźniejszości. Innymi słowy – z sentymentalizmem i z historyzmem.

Oprócz sformułowania „tendencje preromantyczne”, wprowadza Aleksandrowicz do swojego wywodu również określenie „idee preromantyczne” i posługuje się nim w kontekście wspomnianego już historyzmu i jego literackich przejawów oraz interpretacji natury:

Jak wynika z notatek podróźniczych, terenem reminiscencji historycznych i odwołań przeszłościowych były w zwiedzanych rezydencjach galerie malarskie, często bogate i zawierające prawdziwe arcydzieła sztuki, niekiedy pamiątkowe komnaty lub ruiny dawnych budowli, ale nie ogrody. Jeżeli trudno jest mówić o kopiowaniu konkretnych rozwiązań ogrodowych, to duże znaczenie przypisać trzeba fascynacji ideami preromantycznymi, dochodzącymi do głosu w nowej literaturze, interpretacji natury, wgłębianiu się w prawa i tajemnice przyrodzenia¹⁰.

Łatwo zauważyć, że wyznaczony krąg znaczeń terminu „preromantyzm”, którym posługuje się Aleksandrowicz, dotyczy zasadniczo postaw prezentowanych przez Czartoryskich czy zainteresowań, jakie przejawiali, oraz – mówiąc nieco szerzej – modelu kultury i myślenia o przeszłości, realizowanym i propagowanym przez krąg osób związanych z Puławami – pisarzy, artystów, przyjaciół. Badaczka formułuje ten pogląd wprost, pisząc, że:

Środowisko puławskie stało się po roku 1796 ważnym ośrodkiem kultu Osjana, co znalazło wyraz w inicjatywach translatorskich oraz w reminiscencjach literackich, dochodzących do głosu także w twórczości M. Wirtemberskiej i A.J. Czartoryskiego. Tworzyło centrum rozwijania kultu dawnego rycerstwa i zainteresowań mediewistycznych, uaktualnianych na płaszczyźnie literackiej, historycznej i obyczajowej. Kształtowaniu postaw preromantycznych, ujawniających się także w organizacji „ogrodów Sybilli”, służyło dobrze zetknięcie się z literaturą Szkocji i Anglii – ze wspomnianymi już *Pieśniami Osjana*, pismami i osobowością Lavatera, twórczością Walpole’a, Percy’ego¹¹.

Ten sam sposób myślenia o Puławach prezentuje w artykule na temat lirycznej twórczości Franciszka Morawskiego Artur Timofiejew. Dla niego również ośrodek

¹⁰ A. ALEKSANDROWICZ, *Odkrycie nowej natury i literatury...*, s. 69.

¹¹ Tamże, s. 72.

Czartoryskich jest miejscem realizującym wzorzec kulturowy, do nazwania którego adekwatnym terminem jest „preromantyzm”: „Z Puławami i z funkcjonującym tam nowym, preromantycznym modelem kultury zetknął się Morawski wcześniej za pośrednictwem księżny Izabeli Czartoryskiej i skupionego wokół niej grona literatów”¹². Z kolei Barbara Czwórnóg-Jadczyk w rozprawie analizującej spuściznę artystyczną z lat 1803-1830 Franciszka Wężyka łączy preromantyzm z przejawami historyzmu, przez które rozumie literackie opracowania legend o dawnych dziejach kraju. Podstawą do wyznaczenia takiej właśnie konotacji stają się rozważania na temat dramatu Wężyka zatytułowanego *Wanda*: „Sam tekst tragedii, mający swe źródło w podaniu o Wandzie, pojawił się na początku XIX wieku jako świadectwo autentycznych zainteresowań starożytnościami polskimi oraz słowiańskimi na fali preromantycznego nurtu poszukiwań prapoczątków narodowych”¹³. Autorka nie stara się jednak objaśnić czym był ów nurt, niemniej z przytoczonego fragmentu możemy wywnioskować, kiedy zjawisko to zaistniało. Ważne w ustaleniu tej kwestii będą trzy daty związane z utworem Wężyka. Pierwszą z nich jest rok 1803, wtedy to pisarz zaczął pracę nad dziełem, drugą – rok 1818, kiedy to tragedia została po raz pierwszy wystawiona na scenie warszawskiego teatru, trzecią natomiast – rok 1826, czyli data ogłoszenia drukiem *Wandy* w krakowskiej oficynie Ambrożego Grabowskiego. Jeżeli zatem Czwórnóg-Jadczyk łączy okoliczności inicjujące napisanie tragedii, a nie jej późniejsze sceniczno-wydawnicze losy, z „preromantycznym nurtem poszukiwań prapoczątków narodowych”, to ma na myśli początek XIX stulecia. Niemniej mamy tu do czynienia z dość mgliście wyznaczonym okresem, którego rozpoczęcie i zakończenie trudno jest wskazać.

Barbara Czwórnóg-Jadczyk posługuje się terminem „preromantyzm” nie tylko przy okazji omawiania kontekstu powstania *Wandy*, lecz również sięga po to pojęcie w chwili, kiedy dokonuje prezentacji jednej z postaci występujących w dramacie. Chodzi tu o Ulla, osobę określoną przez Wężyka w *dramatis persone* mianem „barda Rydygiera” i – jak pisze badaczka – wnoszącą do utworu preromantyczne akcenty: „Zamiast znanej z tradycji klasycznej postaci powiernika pojawia się tu postać wnosząca akcenty preromantyczne i będąca świadectwem młodzięcych lektur i fascynacji literackich Wężyka – autora »Don Carlosa«, wielbiela nie

¹² A. TIMOFIEJEW, „Bierz diabli wiersze!”. O rodowodzie i metapoetyckiej funkcji motywu uwięzienia w poezji lirycznej Franciszka Morawskiego, [w:] *Z problemów preromantyzmu i romantyzmu...*, s. 103.

¹³ B. CZWÓRNÓG-JADCZYK, *Twórczość Franciszka Wężyka (1803-1830) – konteksty środowiskowe: Kraków; tragedia o Wandzie „co chciała Niemca”*, [w:] *Z problemów preromantyzmu i romantyzmu...*, s. 88.

tylko Sofoklesa, ale także Shakespeare’a i Schillera”¹⁴. Zauważyć jednak trzeba, że Czwoźnóg-Jadczak nie stara się scharakteryzować tych detali, ich rozpoznanie pozostawia czytelnikowi, podsuwając mu trop interpretacyjny odsyłający do fascynacji czytelnicznych Wężyka.

W podobnym znaczeniu – charakterystyka terminu przeprowadzana jest na podstawie cech postaci utworu literackiego – funkcjonuje pojęcie „preromantyzm” w artykule Arkadiusza Bałajewskiego. W *Młodzieńcu*, jednym z bohaterów poematu Adama Jerzego Czartoryskiego *Bard polski* (1795), a właściwie w słowach, które padają z jego ust, dostrzega Bałajewski pierwowzór buntu romantycznych postaci. Badacz nie precyzuje jednak, czy ma na myśli sprzeciw jako rodzaj postawy człowieka wobec otaczającej go rzeczywistości czy też stylistykę werbalnego sformułowania tego protestu:

Dochodzi w utworze Czartoryskiego do ulirycznienia epickiego 13-zgłoskowca – właśnie poprzez ową podmiotowość w opisie teraźniejszości. Oczywiście w retrospektywnych partiach narracji podmiot mówiący obficie korzysta z repertuaru tradycyjnej epiki (liczne figury stylu wysokiego – alegorie, peryfrazy, personifikacje), wszakże ów wzorzec narracji epickiej przełamany jest emocjonalnymi aklamacjami o charakterze nastrojotwórczym (reminiscencje z Macphersona w monologu Dziewicy, preromantyczny bunt w monologu *Młodzieńca*)¹⁵.

Powyższy cytat wyczerpuje analizę użycia terminu „preromantyzm” w książce opublikowanej pod redakcją Aliny Aleksandrowicz. Przyjrzyjmy się zatem dwóm fragmentom ze wstępu do antologii ułożonej przez Ewę Grzędę, w których przywołane jest interesujące mnie pojęcie.

Po raz pierwszy stosuje je badaczka jako określenie fazy przejściowej między sentymentalizmem a romantyzmem, a więc desygnatem pojęcia nie jest osobny okres w historii literatury, tylko estetyczne przewartościowanie sentymentalizmu¹⁶. Czytając następujące stwierdzenie Grzędę – „sporo zjawisk typowych dla sentymentalizmu można ujmować jako antycypowanie romantyzmu, a nawet traktować niczym składniki preromantyzmu. Do najważniejszych należą historyzm, reflek-

¹⁴ Tamże, s. 89.

¹⁵ A. BAŁAJEWSKI, *Kategoria rozpacz i nadziei w utworach literackich z roku 1795*, [w:] *Z problemów preromantyzmu i romantyzmu...*, s. 132.

¹⁶ Podobnie postrzegał preromantyzm Zdzisław Libera: „Sentymentalizm zrywał z rygorami poetyki klasycznej, uwalniając literaturę z więzów przepisów i wyzwalając ją spod przewagi rozumu. Torował drogę oryginalności i fantazji, z drugiej strony umożliwiał rozwój tendencji realistycznych w sztuce. W ten sposób sentymentalizm przekształcał się w preromantyzm” (*Problemy polskiego Oświecenia. Kultura i styl*, Warszawa 1969, s. 287).

sja nad narodowością, fascynacja naturą, rewaloryzacja pierwotności i neohellenizm”¹⁷ – można odnieść jednak wrażenie, iż właśnie transformacja ta nastąpiła w bliżej niesprecyzowanym okresie. Tylko jak wyznaczyć jego ramy, skoro w obrębie sentymentalizmu możemy wyodrębnić dwa etapy rozwoju: osiemnastowieczny i ten, który miał miejsce w pierwszych trzech dekadach XIX stulecia? Czy zatem zjawiska, które stają się składnikami preromantyzmu, swą proveniencją mają w osiemnastowiecznym sentymentalizmie czy jego późniejszych, już dziewiętnastowiecznych (porozbiorowych) realizacjach? Niezależnie od przyjętej odpowiedzi na tak postawione pytanie, faktem jest to, że równoległe do sentymentalizmu rozwija się preromantyzm.

Analiza zakresu znaczeniowego drugiego z wymienionych przed chwilą terminów w kontekście fazy przejściowej między sentymentalizmem a romantyzmem rodzi także pytanie o to, czym jest sentymentalizm dla romantyzmu? Czy możemy mówić tu o łagodnym następstwie tych prądów artystycznych? Czy raczej o przełamaniu tradycji i estetyki sentymentalnej przez romantyzm w chwili jego konstituowania się?

Drugi raz używa Grzęda interesującego mnie pojęcia, jak można sądzić, w znaczeniu periodyzacyjnym, gdyż zauważa, że poezja preromantyczna czerpała z różnych, współistniejących wówczas kierunków artystycznych. Badaczka zatem nie podkreśla estetycznej jakości (odrębności) tych utworów, lecz zwraca uwagę na pojawienie się ich w jednym czasie:

W poezji preromantycznej i romantycznej liczne utwory poetyckie wykorzystujące motywy pejzażowe nawiązywały do różnych kierunków artystycznych, mieszcząc się między klasycyzmem Franciszka Morawskiego, poetyką wizyjną właściwą Brodzińskiemu (*Widzenie na Górach Karpackich*) i Krasieńskiemu (*Przedświt*), quasi-filmowymi sekwencjami obrazowymi Słowackiego (*W Szwajcarii*) a presymbolistycznymi ujęciami Mickiewicza (liryki lozańskie)¹⁸.

Analiza funkcjonowania terminu „preromantyzm”, pojawiającego się w tekstach zamieszczonych w dwóch publikacjach o charakterze naukowym, w których – przypomnę – pojęcie to użyte zostało już w tytule tych książek, nie prowadzi do zadowolających wniosków. Każdy z wymienionych badaczy – Aleksandrowicz, Bağlajewski, Czwońnog-Jadczak, Grzęda i Timofiejew – wyznacza co prawda zakres znaczeniowy terminu, ale czyni to w sposób aluzyjny, niedający podstaw do wyraźnego scharakteryzowania tego, co przez pojęcie „preromantyzm” rozumieć

¹⁷ *Poezja pierwszej połowy XIX wieku...*, s. 25.

¹⁸ Tamże, s. 43.

należy. Z jednej strony bowiem termin ten odsyła do zjawisk estetycznych obecnych w twórczości artystycznej wieku osiemnastego i trzech dekad stulecia następnego, które występują w literaturoznawstwie pod osobnymi pojęciami, takimi jak „sentymentalizm”, „gotycyzm” czy „osjanizm” (albo – inaczej mówiąc – jest właśnie z tak definiowanymi zjawiskami zdecydowanie zbieżny), z drugiej natomiast używany jest jako nazwa epoki, stanowiącej okres przejściowy pomiędzy oświeceniem a romantyzmem. Trudno przyjąć za zasadne funkcjonowanie terminu „preromantyzm” w drugim z wymienionych znaczeń, gdyż należałoby wówczas zgodzić się z poglądem, że literatura przełomu XVIII i XIX wieku realizowała wyłącznie tendencje, które później rozwinęły się w romantyzmie, albo że w twórczości tego okresu ważniejsze były właśnie te zjawiska. Nowoczesne edycje literatury okresu przejściowego, jak chociażby te przygotowane i opublikowane w ramach serii Biblioteka Pisarzy Polskiego Oświecenia, oraz współczesne badania nad literaturą przełomu, mam tutaj na myśli prace przede wszystkim Moniki Stankiewicz-Kopec *Pomiędzy klasycyzacją i romantycznością. Młodzi autorzy Wilna, Krzemieńca i Lwowa wobec przemian w literaturze polskiej lat 1817-1828* (Kraków 2009) i Tomasza Jędrzejewskiego *Literatura w warszawskiej prasie kulturalnej oświecenia i romantyzmu* (Kraków 2016), wyraźnie pokazują, że w twórczości artystycznej omawianego czasu dochodziło do współzystęncji różnych prądów, kierunków i stylów oraz że estetyka prądu nieklasycznego rozwijała się nierównomiernie we wszystkich miastach dawnej Rzeczypospolitej, będących ośrodkami literacko-kulturowymi.

Trudno też przyjąć za właściwe posługiwanie się terminem „preromantyzm” w znaczeniu estetycznym, skoro analiza przykładów użycia tego pojęcia uświadamia, że określenie to jest mgliste, nieprecyzyjne lub zbieżne z innymi, powszechnie przyjętymi terminami, które odsyłają do określonej stylistyki i założeń ideowo-filozoficznych. Osobnym aspektem rozpatrywania terminu „preromantyzm” w kategoriach estetycznych jest refleksja nad wyznaczeniem początków funkcjonowania tychże. Skoro pojęcie „preromantyzm” odnosi się do tego, co zapowiada romantyzm lub jest wobec niego prekursorskie, to czy zjawiska te występują tuż przed nim, czy są bardziej odsunięte w czasie? Jest to więc pytanie o znaczenie pierwszego członu tego terminu: pre-. Czy można za jego pomocą wskazywać na tendencje, których występowanie praktycznie poprzedza romantyzm bądź rozwija się z nim niemal równolegle?¹⁹ Odpowiedzią na to pytanie nich będzie cytat z *Historii literatury polskiej* Juliana Krzyżanowskiego:

¹⁹ Podobnie sformułowane pytanie, dotyczące jednak początków oświecenia, postawił ponad czterdzieści lat temu Janusz MACIEJEWSKI (*Oświecenie polskie. Początek formacji, jej stratyfikacja i przebieg procesu historycznoliterackiego*, [w:] *Problemy literatury polskiej okresu Oświecenia*, red. Z. Goliński, seria 2, Wrocław 1977, s. 64).

Jedną z ich postaci było coraz częstsze zajmowanie się życiem chłopskim, a więc ludowość, inną zwracanie uwagi na odrębność życia żydowskiego. Należały do nich próby wiązania teraźniejszości z przeszłością, widoczne zwłaszcza w sięganiu do motywów historycznych. Tym dociekaniom socjologicznym towarzyszyło dostrzeganie zjawisk psychologicznych, na które dawniej nie zwracano uwagi, oraz lubowanie się w przyrodzie. Zespół tych zainteresowań i upodobań w ich ujęciu literackim, przeważnie tradycyjnym, klasycystycznym, choć od nawyków dotychczasowych nieraz odbiegającym, określa się nazwą preromantyzm, w całej bowiem pełni występują one dopiero w romantyzmie. W Polsce preromantyzm znalazł najwybitniejszego przedstawiciela w [Kazimierzu] Brodzińskim²⁰.

Warto tu wspomnieć o propozycji pisowni terminu „preromantyzm”, którą przedstawił Jacek Lyszczyzna:

słowo „pre-romantyczny” napisane z dywizem w środku, wskazuje jednoznacznie, że nie chodzi o „preromantyzm” w tym znaczeniu, w jakim pojawia się w tytułach rozdziałów w niektórych podręcznikach historii literatury jako odrębny okres literacki na przełomie XVIII i XIX wieku, którego istnienie jest jednak negowane przez część badaczy. Pre-romantyczny, a więc wyprzedzający, ale i zapowiadający romantyzm, stosujący już wiele niemal romantycznych rozwiązań, łączących niejako osiemnastowieczny sentymentalizm i rokoko z tendencjami romantycznymi²¹.

Użycie odpowiednio zapisanego graficznie terminu „preromantyzm” do nazywania zjawisk występujących w literaturze XVIII wieku (analizowanych przez Lyszczyznę na przykładzie wiersza Franciszka Dionizego Książka *Do Boga*), które mogą być rozpatrywane w kategoriach zapowiedzi romantyzmu, rzeczywiście zyskuje dodatkowe znaczenie. Co więcej, wydzielenie członu pre- niejako samoistnie wskazuje na odsunięcie w czasie tych zjawisk. Czy jednak tym samym zapisem graficznym słowa „preromantyzm” można się posłużyć do opisu literatury początku XIX wieku, w której – parafrazując stwierdzenie Lyszczyzny – odnajdziemy wiele rozwiązań, łączących niejako dziewiętnastowieczny sentymentalizm i rokoko z tendencjami romantycznymi? Sądzę, że nie.

Analizowane przykłady wyraźnie potwierdzają obserwacje Aliny Kowalczykowej, według której termin „preromantyzm” jest pojęciem nieprecyzyjnym i pojawia się w tekstach historyków literatury w dwóch znaczeniach. Jedno z nich mieści w sobie wszystkie zjawiska estetyczne, przeciwstawne do racjonalizmu

²⁰ J. KRZYŻANOWSKI, *Historia literatury polskiej*, Warszawa 1964, s. 543-544.

²¹ J. LYSZCZYNA, *Książka pre-romantyczny? „Do Boga” („Jak samotny na ągorze... ”)*, [w:] *Czytanie Książka*, red. B. Mazurkowa, T. Chachulski, Warszawa 2010, s. 402.

i najważniejszego w wieku światła prądu literackiego – klasycyzmu, drugie natomiast – odsyła do twórczości artystycznej, która powstawała między klasycyzmem a romantyzmem, czyli jest określeniem definiującym osobną epokę w historii literatury²². Wydaje się, że pierwsze ze scharakteryzowanych znaczeń – zawierających odesłanie do kwestii estetycznych – obejmuje jeszcze jedną opozycję. Skoro dla nazwania niektórych zjawisk występujących w sentymentalizmie odpowiedniejszym określeniem wydaje się „preromantyzm”, to mamy tu do czynienia z deprecjonowaniem sentymentalizmu, z próbą zmiany terminu wskazującego na poetykę, założenia ideowo-filozoficzne bądź jeszcze inne cechy definiujące ten prąd. Opozycję tę widziałbym więc następująco: sentymentalizm – preromantyzm²³.

Termin „preromantyzm” wydaje się konstruktem badaczy literatury, pojęciem o niejednoznacznym, stąd nieściśłym zakresie znaczeniowym. Ten obszar sensów jednak wyznaczany jest zawsze z perspektywy romantyzmu. Czyżby zatem prąd ten był na tyle mało zróżnicowany wewnętrznie pod względem ideowym i filozoficznym oraz ubogi estetycznie, że jego badacze usiłują rozszerzać go o zjawiska oraz tendencje zaistniałe w literaturze i kulturze wcześniej, jak np. osjanizm, gotycyzm, sentymentalizm czy nawet rokoko?

BIBLIOGRAFIA

- ALEKSANDROWICZ Alina, Nieznany traktat Adama Jerzego Czartoryskiego, [w:] *Lustra historii. Rozprawy i eseje ofiarowane Profesor Marii Żmigrodzkiej z okazji pięćdziesięciolecia pracy naukowej*, red. Maria Kalinowska, Elżbieta Kiślak, Warszawa 1998, s. 25-38.
- ALEKSANDROWICZ Alina, Odkrycie nowej natury i literatury (nieznana podróż Izabeli Czartoryskiej do Anglii i Szkocji), [w:] *Z problemów preromantyzmu i romantyzmu. Studia i szkice*, red. Alina Aleksandrowicz, Lublin 1991, s. 7-75.
- BAGŁAJEWSKI Arkadiusz, Kategoria rozpacz i nadziei w utworach literackich z roku 1795, [w:] *Z problemów preromantyzmu i romantyzmu. Studia i szkice*, red. Alina Aleksandrowicz, Lublin 1991, s. 119-144.
- CZWÓRNÓG-JADCZAK Barbara, Twórczość Franciszka Wężyka (1803-1830) – konteksty środowiskowe: Kraków; tragedia o Wandzie „co chciała Niemca”, [w:] *Z problemów preromantyzmu i romantyzmu. Studia i szkice*, red. Alina Aleksandrowicz, Lublin 1991, s. 77-100.
- JĘDRZEJEWSKI Tomasz, Literatura w warszawskiej prasie kulturalnej oświecenia i romantyzmu, Kraków 2016.
- JOŃCZYK Anna, Sentymentalizm a preromantyzm, „Konteksty Kultury” 2011, z. 3, s. 205-216.

²² Zob. A. KOWALCZYKOWA, *Preromantyzm*, [w:] *Słownik literatury polskiej XIX wieku*, red. J. Bachórz, A. Kowalczykowska, wyd. III, Wrocław 1991, s. 781.

²³ Na bezzasadne czy nieprzekonujące użycie terminu „preromantyzm” wobec twórczości poetyckiej okresu porozbiorowego zwróciła uwagę Anna JOŃCZYK, *Sentymentalizm a preromantyzm*, „Konteksty Kultury” 2011, z. 3, s. 205-216.

- KOSTKIEWICZOWA Teresa, *Sentymentalizm w literaturze polskiego Oświecenia. Zarys problematyki*, [w:] *Problemy literatury polskiej okresu Oświecenia*, red. Zbigniew Goliński, seria 1, Wrocław 1973, s. 237-314.
- KOWALCZYKOWA Alina, *Preromantyzm*, [w:] *Słownik literatury polskiej XIX wieku*, red. Józef Ba-chórz, Alina Kowalczykowa, wyd. III, Wrocław 1991, s. 871-784.
- KRZYŻANOWSKI Julian, *Historia literatury polskiej*, Warszawa 1964.
- LIBERA Zdzisław, *Problemy polskiego Oświecenia. Kultura i styl*, Warszawa 1969.
- LYSZCZYNA Jacek, *Kniaźnin pre-romantyczny? „Do Boga” („Jak samotny na ugorze...”)*, [w:] *Czytanie Książnica*, red. Bożena Mazurkowska, Tomasz Chachulski, Warszawa 2010, s. 395-402.
- MACIEJEWSKI Janusz, *Oświecenie polskie. Początek formacji, jej stratyfikacja i przebieg procesu historycznoliterackiego*, [w:] *Problemy literatury polskiej okresu Oświecenia*, red. Zbigniew Goliński, seria 2, Wrocław 1977, s. 5-128.
- Poezja pierwszej połowy XIX wieku (preromantyzm – romantyzm). Antologia, wstęp, wybór tekstów i oprac.* E. Grzęda, Wrocław 2007.
- STANKIEWICZ-KOPEĆ Monika, *Pomiędzy klasycyzmem a romantyzmem. Młodzi autorzy Wilna, Krzemieńca i Lwowa wobec przemian w literaturze polskiej lat 1817-1828*, Kraków 2009.
- TIMOFIEJEW Artur, *„Bierz diabli wiersze!”. O rodowodzie i metapoetyckiej funkcji motywu uwięzienia w poezji lirycznej Franciszka Morawskiego*, [w:] *Z problemów preromantyzmu i romantyzmu. Studia i szkice*, red. Alina Aleksandrowicz, Lublin 1991, s. 101-118.

DLACZEGO PREROMANTYZM?

LITERATURA PRZEŁOMU XVIII I XIX STULECIA
W TERMINOLOGII HISTORYKA LITERATURY

Streszczenie

Artykuł jest próbą spojrzenia na znaczenie terminu „preromantyzm” przez pryzmat funkcjonowania tego pojęcia w tekstach literaturoznawczych. Przedmiotem analizy są rozprawy zamieszczone w przygotowanych przez Alinę Aleksandrowicz i Ewę Grzędę dwóch książkach naukowych, które dzieli data wydania (1991 i 2007), charakter publikacji (tom zbiorowy i autorska antologia utworów literackich), łączy natomiast użycie w formule tytułowej terminu „preromantyzm”. Rekonstruowane w toku rozważań sensy terminu „preromantyzm” odsyłają do zjawisk estetyczno-literackich, które mają w nauce o literaturze swoje nazwy: „sentymentalizm”, „gotycyzm”, „osjanizm” czy „rokoko”. Materiałem uzupełniającym bądź porównawczym dla formułowanych wniosków są spostrzeżenia innych badaczy literatury (T. Kostkiewiczowa, A. Kowalczykowa, J. Krzyżanowski, Z. Libera, J. Lyszczyna, J. Maciejewski), którzy problem preromantyzmu rozpatrywali wcześniej.

Słowa kluczowe: preromantyzm; romantyzm; oświecenie; klasycyzm; sentymentalizm; gotycyzm; osjanizm; rokoko; Puławy; Czartoryscy; natura.

WHY PRE-ROMANTICISM?

LITERATURE OF THE TURN OF THE 18TH AND 19TH CENTURIES
IN THE TERMINOLOGY OF A LITERARY HISTORIAN

Summary

The article is an attempt to look at the meaning of the term “pre-Romanticism” through the prism of its functioning in literary texts. The subject of analysis are texts published in two book by Alina

Aleksandrowicz and Ewa Grzęda. The two books are different in terms of the date (1991 and 2007) and the nature of the publication (collective volume and author's anthology of literary works), but also linked to each other through the use of the term pre-Romanticism in their titles. The reconstructed senses of the term pre-Romanticism refer to aesthetic and literary phenomena which have their specific names in literary studies: Sentimentalism, Gothicism, Ossianism or Rococo. The observations of other literary researchers (T. Kostkiewiczowa, A. Kowalczykowa, J. Krzyżanowski, Z. Libera, J. Lyszczyna, J. Maciejewski), who previously considered the problem of pre-Romanticism, constitute a complementary or comparative material for the formulated conclusions.

Keywords: pre-Romanticism; Romanticism; Enlightenment; Classicism; Sentimentalism; Gothicism; Ossianism; Rococo; Puławy; Czartoryski family; nature.

Translated by Rafał Augustyn